

BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA ÇALIŞMALARI

Editör: Prof.Dr. Zerrin KARAKUZULU

BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA ÇALIŞMALARI

Editör

Prof.Dr. Zerrin KARAKUZULU

yaz
yayınları

2024

BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA ÇALIŞMALARI

Editor: Prof.Dr. Zerrin KARAKUZULU

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayımlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-6104-31-0

Temmuz 2024 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3

İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

info@yazyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Çad'da Susam Üretiminin ve Ticaretinin Bileşenleri ve Kısıtlamaları	1
<i>Ahta BOUBA ABBA, Zerrin KARAKUZULU</i>	
Türkiye’de Ekonomik Kriz ve Bölgesel Dayanıklılık Sınıflandırılması	20
<i>Abdurahman MOLU</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

ÇAD'DA SUSAM ÜRETİMİNİN VE TİCARETİNİN BİLEŞENLERİ VE KISITLAMALARI¹

Achta BOUBA ABBA²

Zerrin KARAKUZULU³

1. ARAŞTIRMA SAHASININ YERİ VE SINIRLARI

Çad Cumhuriyeti 7°-23,5° kuzey enlemiyle 13°-23.5° doğu boylamı arasında yer alırken, güneyden kuzeye doğru 1.760 kilometrelik bir uzunlukta, doğudan batıya ise 1.200 kilometrelik bir uzunlukta bulunmaktadır. Çad, Kuzey Afrika'da ve Orta Afrika kıtasının ortasında bulunmaktadır. Kuzeyde Libya, doğuda Sudan, batıda Nijer ve Nijerya, güneybatıda Kamerun ve güneyde Orta Afrika Cumhuriyeti ile komşudur (Şekil 1).

Şekil 1. Çad'ın Lokasyon Haritası

Kaynak: <https://www.mapchart.net/>

¹ Bu çalışma “Çad'da Susam Üretiminin ve Ticaretinin Bileşenleri ve Kısıtlamaları” İsimli Yüksek Lisans Tez çalışmasından üretilmiştir.

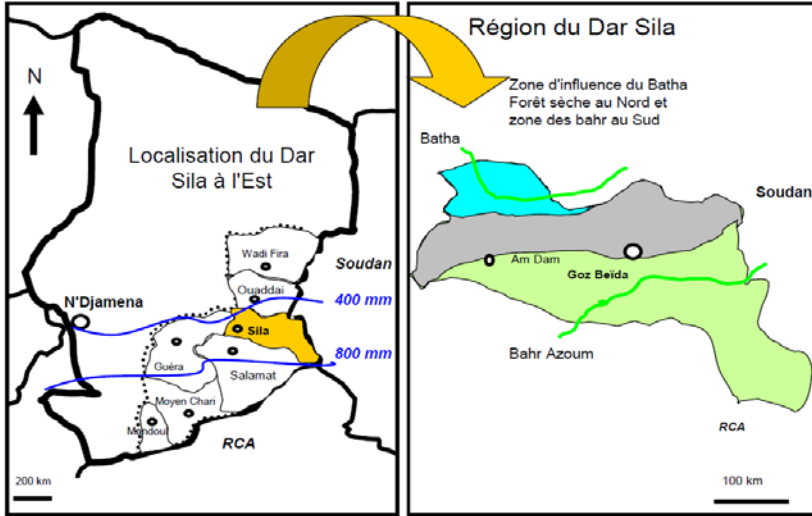
² Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, achta.abba@ogr.sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, zkarakuzulu@sakarya.edu.tr

Susam üretimi, Çad'da 15 bölgeye yayılmıştır (Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA), Kasım 2022). Özellikle, 2020 yılı itibariyle, **Sila**, **Ouaddai**, **Doğu Logone** ve **Batı Logone** bölgeleri susam üretiminde öncü olarak öne çıkmıştır. Bu bölgeler, susamın en yoğun olarak yetiştirildiği yerler olduğundan, bu araştırmada yoğunluk verilmiştir.

Sila, Çad Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda bulunmaktadır. Güneybatıda Çad'ın Salamat Bölgesi ile, kuzeyde Ouaddai Bölgesi ile, batıda Guéra Bölgesi ile ve doğuda Sudan'ın Darfur Bölgesi ile komşudur (Şekil 2). Sila bölgesi üç farklı ekolojik ve tarım-hayvancılık bölgesi ile dikkat çekmektedir (Guibert, B., & Kakiang, L., Haziran 2011). Sila'da, susam üretimi başta olmak üzere Habile-Wara ve Mouro kantonlarında gerçekleşmektedir (Corsi, S., & Filippini, R., 2023). Habile-Wara kantonu, 74,000 kişi ve 90 köyden oluşmaktadır. Sila'da, ortalama olarak her aile 5 kişiden oluşmaktadır.

Şekil 2. Sila Bölgesi

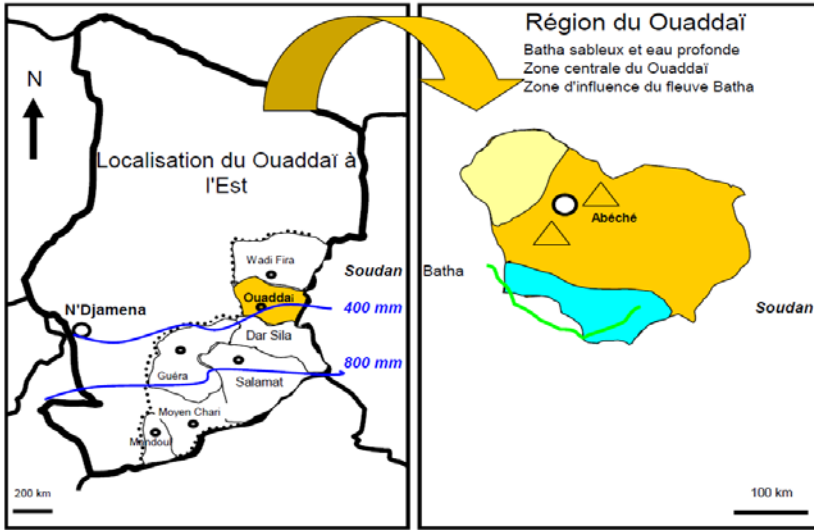

Kaynak: (Dünya Bankası Grubu, 2022)

Ouaddai bölgesi, kuzeyde Wadi Fira ile, Güneyde Sila ile, doğuda Sudan'ın Darfur Bölgesi ile ve batıda Batha ile komşudur

(Şekil 3). Ouaddai bölgesi, topraklar, şekil ve tarım uygulamaları açısından farklılaşan üç bölgeye ayrılır (Guibert, B., & Kakiang, L., Haziran 2011). Ouaddai'da bulunan çiftçiler sadece susam üretmemektedir. Susamın yanında yer fıstığı, darı ve sorgum gibi tahıl ve yağlı tohumlar da üretmektedir (Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA), Kasım 2022). MPTA'nın verilerinde belirtilmemiş olsa da Ouaddai'nin soğan ve sarımsak açısından büyük üretim bölgesi olduğunu belirtmek önemlidir.

Şekil 3. Ouaddai Bölgesi

Kaynak: (Dünya Bankası Grubu, 2022)

Logone bölgesi, Doğu Logone ve Batı Logone olarak ikiye ayrılmaktadır. Her iki bölge de susam üretiminde oldukça önemlidir. Coğrafi konum olarak Batı Logone kuzeyde Tandjilé ile, güney ve doğuda Doğu Logone ile, batıda Kamerun'un Mayo-Rey şehri ile komşudur. Doğu Logone ise kuzeyden Tandjilé ile, doğuda Mandoul ile, güney ve güneydoğuda sırasıyla Orta Afrika Cumhuriyet'in Ouham-Pende ve Ouham şehirleri ile, kuzeybatıda Batı Logone ile ve Batıda Kamerun'un Mayo-Rey şehri ile komşudur (Şekil 4 ve 5). Logone'da, susam tarımı Logone Nehri çevresinde gerçekleştirilmektedir (Kaou, A.B). Çad'da pamuk

üretimi önemliydi, ancak pamuk sektöründeki kriz nedeniyle Logone'daki çoğu çiftçi susama yönlendirilmiştir (Dünya Bankası Grubu, 2022), (DJEMON, M., & MOUNDAKOM, Y., 2023). Her iki Logone'da bulunan çiftçiler sadece susam üretmiyor. Susamın yanı sıra yer fıstığı, manyok ve sorgum gibi tahıllar ve yağlı tohumlar da üretmektedir (MPTA, Kasım 2022).

Şekil 4. Batı Logone Bölgesi

Kaynak: Birleşmiş Milletler İnsani İşler Koordinasyon Ofisi (OCHA)

Şekil 5. Doğu Logone Bölgesi

Kaynak: Relief Web, 2021

2. ÇAD'DA SUSAM TARIMINI DESTEKLEYEN COĞRAFİ ŞARTLAR

Çad'da susam üretimi fiziki ve beşerî coğrafya şartları tarafından büyük oranda desteklenmektedir.

2.1.Fiziki Coğrafya Koşulları

Çad, çeşitlilik gösteren bir coğrafyaya sahiptir ve iki dağ ve plato taçlı bir çanak şeklindeki bir topografi ile karakterizedir. Ülke, kuzeyde, doğuda ve güneybatıda dağlarla çevrili geniş düzlükler, güneyde ise kırmızı laterit geçişine sahiptir ve kuzeye doğru daha kumlu ve çölleşen bölgelere geçiş yapmaktadır. Bu geniş düzlüklerin hâkim özelliği, batı sınırındaki Çad Gölü havzasıdır. Havza, gölden başlayarak tüm yönlere doğru genişleyen düşük, kumlu bir ova oluşturmaktadır. Doğuda bulunan Ouaddaï yüksek düzlükleri, Çad'ın Sudan ile olan doğu sınırı boyunca uzanmaktadır. Bu bölge boyunca vadiler, yerel iklim ve ek sulama olanaklarına bağlı olarak gıda, pazar ve meyve bitkileri için potansiyele sahiptir (Pias, J., 1964). Bu bölgede susam yetiştirilmektedir.

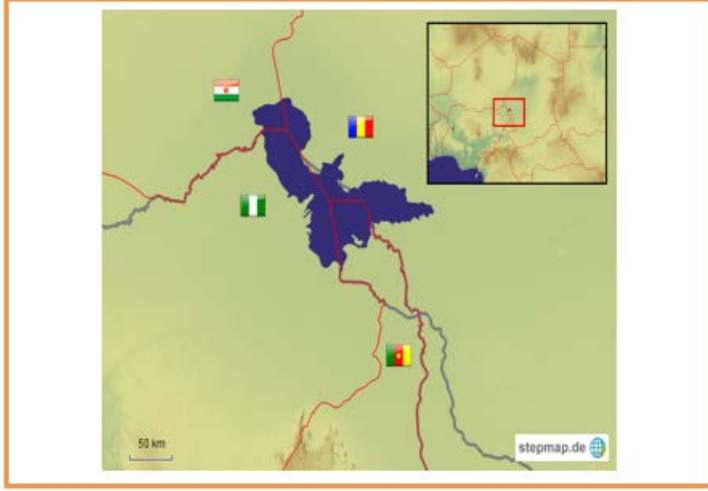
Çad'ın iklimi kuzeyden güneye doğru **Sahara Bölgesi**, **Sahel Bölgesi** ve **Sudan Bölgesi** olmak üzere üç farklı iklim bölgesinden oluşmaktadır (Dünya Bankası Grubu, 2022), (Achancho, Hurley, Gbossa, Grenra, 2020), (Kaou, A.B., 1998). Sahel ve Sudan bölgelerin iklimi susam üretimine uygundur. Susamın yetişmesi için yılda 500 ila 800 mm yağış gereklidir (Salva Terra, 2015). Susam, sıcak bölgelerde iyi gelişir. 18°C'nin altındaki düşük sıcaklıklar, polenin zayıflamasına ve çiçeklerin erken dökülmesine neden olurken, 40°C'nin üzerindeki yüksek sıcaklıklar çiçeklerin döllemesini etkileyebilir ve bitkilerde kapsül sayısında azalmaya neden olabilmektedir (Schilling, R., Cattani P., 1991).

Sahel bölgesinde yıllık ortalama yağış miktarı 300 ile 600 mm arasında ve sıcaklık ortalaması 33°C iken, Sudan bölgesinde

yağışlar yılda 600 mm'yi aşarak, Sarh ve Moundou'da 1200 mm ila 1300 mm'e ulaşp sıcaklıklar 15°C ile 34°C arasında değişmektedir.

Susam tarımı genellikle mevsimsel yağışlara bağlı olsa da su kaynaklarının varlığı ek sulama imkânları sunmaktadır. Bu su kaynakları, özellikle kurak dönemlerde veya yağışların yetersiz olduğu dönemlerde susam tarımının sulanmasında kullanılabilir. Ayrıca, su kaynaklarına yakınlık, hasatların yerel pazarlara taşınmasını kolaylaştırmaktadır, böylece yerel ekonomiye katkıda bulunmaktadır. Çad'ın hidrografyası birçok nehir ve göl içermektedir (Çad Gölü Haritası, StepMap), (OSS, 2015). Çad Gölü, dört ülkenin (Çad, Nijer, Nijerya ve Kamerun) birleşim noktasında bulunan en dikkat çekici gölüdür. Chari ve Logone nehirleri, Çad'ın başlıca su yollarıdır. Güneyde sulama yapıldıktan sonra bu nehirler Çad Gölü'ne dökülmektedir. Bu nehirler sırasıyla 1.200 km ve 1.000 km uzunluğundadır ve kaynaklarını Orta Afrika Cumhuriyeti (Chari Nehri) ve Kamerun'dan (Logone Nehri) almaktadır. Logone nehri, Chari nehri ile başkent Encemine'de birleştirerek Çad Gölü'ne dökülürler (Şekil 6). Chari Nehri'nin sağ kıyısındaki Barh Salamat, Barh Keïta ve Barh Aouk gibi daha küçük akarsular da mevcuttur. 1960'lardan bu yana önemli ölçüde azalan (60'lı yıllarda 25.000 km²'den günümüzde 2.500 km²'ye düşen) eski iç deniz olan Çad Gölü'nün yanı sıra, güneydoğuda Iro Gölü, ortada Fitri Gölü ve güneybatıda Léré Gölü adlı üç küçük göl de bulunmaktadır. Fitri gölü bölgesi, susam üretiminde en yüksek potansiyele sahip bölgelerden bir tanesidir. Fakat resmi verilere göre, o bölge ilk sıralarda yer almamaktadır.

Şekil 6. Çad Gölü

Kaynak: stepmap.de

Çad'ın toprakları önemli bir çeşitlilik göstermektedir (Pias, J., Ekim 1960), (Çad'ın Toprakları, Mayıs, 1966). Yaklaşık 39 milyon hektarlık olan tarım arazisi, ülke topraklarının %30'unu temsil eder. Tarıma uygun olan toprakların yüzölçümü 13,3 milyon hektar, sulama için uygun olan toprakların yüzölçümü ise 5,6 milyon hektardır. Susam tarımı, hafif, kumlu-killi, verimli, homojen ve su birikimi olmayan topraklarda önerilir (Salva Terra, 2015). Bu tür toprak tipleri ülkenin Sahel ve Sudan iklim bölgelerinde bulunmaktadır. Genellikle önerilen topraklar killi ile killi-kumlu arasında değişmektedir. Bu uygun toprak koşulları, sürdürülebilir ve verimli bir susam tarımı için önemlidir. Kuzeyden güneye, Çad, ham mineral topraklardan, evrimleşmiş çöl altı topraklara, tropikal demirli topraklardan, hidromorfik topraklara, vertisoller ve ferralitik topraklara kadar çeşitli toprak türleri ile karakterizedir. Chari ve Logone vadilerinde, killi-kumlu veya kil topraklar gibi toprakları bulunuyor ve bu topraklar susam için ideal bir ortam sunmaktadır. Bu nehirler tarafından taşınan sedimanlarla doyurulan bu topraklar, susam bitkisinin gelişimi için uygun koşullar sunmaktadır. Bu topraklar uygun su

tutma kapasitesini sağlayarak susamın sağlıklı ve güçlü bir şekilde büyümesini desteklemektedir.

Abourda, Fitri Gölü ve N'Goura çevresinde özellikle, susam tarımı için gereken tüm koşulları bir araya getiren geniş bir bölge bulunmaktadır (Bezot, 1969), (Salva Terra, 2015).

2.2.Beşerî Coğrafya Koşulları

Çad'ın idari yapısı 1900'lerin başından itibaren bir dizi değişiklik geçirmiştir. 1910 ile 1935 arasında Çad, önce 9, ardından 10 bölgeye ayrılmıştır (Çad'ın İdari Bölgesel Yapısı, 2018). Ancak, 7 Ağustos 2018 tarihli 0037/PR/2018 Cumhurbaşkanlığı kararnamesi (İdari Teşkilat Kanunu, 2018). ile Çad, şu anda 23 il ve 107 ilçeye bölünmüştür. Bu idari değişiklikler, yıllar içindeki siyasi ve coğrafi değişimlere yanıt olarak gerçekleşmiştir.

Çad'da susam üretimi en çok bu 4 ilde yapılmaktadır: Doğu Logone, Batı Logone, Ouaddai ve Sila. Ulusal İstatistik, Ekonomik ve Demografik Çalışmalar Enstitüsü (INSEED) verilerine göre (Open Data Africa, 2022), bu bölgelerde 2012'den beri nüfus sürekli bir artış göstermektedir. 2022 itibarıyla, iki Logone bölgesinde toplam 2 milyondan fazla kişi yaşarken, Ouaddai'da 1.128.184 kişi ve Sila'da 623.626 kişi yaşamaktadır. Susam üretiminin bölge ekonomisine etkisi ve sosyoekonomik faktörler de bu nüfus artışında rol oynayabilir. Çad'ın Genel Nüfus Sayım raporuna göre (RGPH, 2009, s.85), susam üretim bölgelerindeki 0-14 yaş aralığı grubu, hemen hemen tüm bölgelerde nüfusun yarısını oluşturmaktadır. Aynı zamanda, 65 yaş ve üstü grubun ortalama olarak sadece %3 olması, toplumun genç bir yapıya sahip olduğunu ve iş gücünün ne kadar kritik olduğunu göstermektedir. Bu durum, genç bir nüfusun ekonomik faaliyetlere ve özellikle de susam üretimine olan potansiyel etkisini vurgulamaktadır.

Çad'da, iş gücü, 15 yaş ve üzeri nüfusun %60,2'sini temsil ediyor. Çalışma çağındaki nüfusun %79'u birincil sektörde istihdam edilmektedir (RGPH, 2009). Birincil sektör (Tablo 1), doğal kaynakların doğrudan kullanımını içerir ve bu, toprak, su, bitki örtüsü, yapı malzemeleri ve mineralleri içerir. Balıkçılık, ormancılık, tarım ve madencilik gibi faaliyetler, bu sektöre örnek olarak verilebilir.

Tablo 1. Çalışma Çağındaki Nüfusun Sektörlere Göre Dağılışı

Sektör Grubu	Cinsiyet			Demografik Ağırlık
	Erkek	Kadın	Toplam	
Grup 1: Tarım, hayvancılık, Ormancılık ve balıkçılık	1.256.748	1.019.014	2.275.762	78.90
Grup 2: Ekstraktif faaliyetler	2.472	899	3.371	0.10
Grup 3: Üretim faaliyetleri	34.745	17.400	52.145	1.80

Kaynak: (RGPH, 2009)

Susam üretim bölgelerine bakıldığında, Ouaddaï eyaletinde 129.214 hane halkı bulunurken, Sila eyaletinde 47.204 hane yer almaktadır. İki Logone eyaletinin toplamında 277.206 hane halkı tespit edilmiştir. Bu eyaletlerin tamamında, her bir hane halkında ortalama olarak 5 kişi yaşamaktadır.

Tablo 2. Susam Üretim Bölgelerindeki Hane Halkları

	Ouaddaï	Sila	Doğu Logone	Batı Logone
Hane Halk Sayısı	129.214	47.204	144.857	132.349
Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü	5	5	5	5

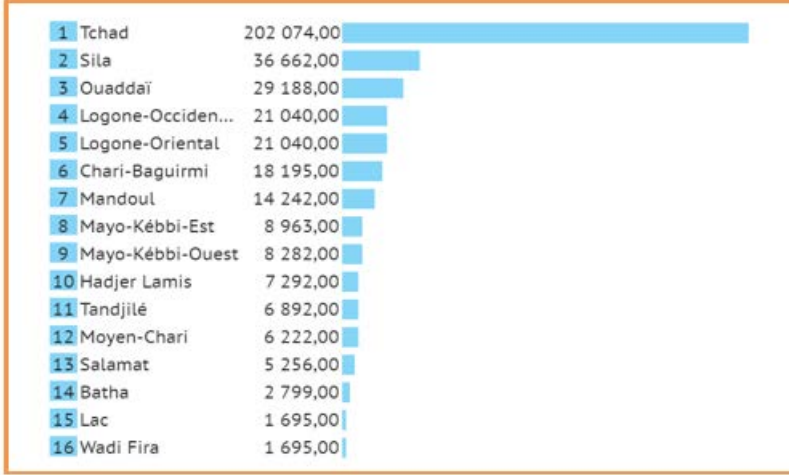
Kaynak: Open Data Africa

3. ÇAD'DA SUSAM ÜRETİM MİKTARI

Susam üretimi, Çad'da 15 bölgeye yayılmıştır (Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA), Kasım 2022). Özellikle, 2020 yılı itibarıyla, Sila, Ouaddaï, Doğu Logone ve Batı Logone bölgeleri, sırasıyla 36,662 ton, 29,188, 21,040 ve 21,040 tonluk etkileyici verimlerle susam üretiminde öncü olarak öne çıkmıştır (Şekil 7). Bu bölgeler, susamın en yoğun olarak yetiştirildiği

yerler olduğundan dolayı, bu araştırmada öncelik bu bölgelere verilmiştir.

Şekil 7. Bölgelere Göre Yıllık Susam Üretimi (2020)

Kaynak: Open Data Africa, Chad, 2020

2018-2020 yılları arasında Sila bölgesindeki susam üretimi önemli bir değişiklik göstermemiştir, bu durum talebin aynı seviyelerde olduğunun bir göstergesidir. Aynı dönemde Sila bölgesinde en fazla sorgum üretilirken en az pirinç üretilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Sila Bölgesinde Üretilen Tahıl ve Yağlı Tohumlar (2018-2020)

Gösterge	Birim	2018	2019	2020
Darı	ton	87476	86239	86239
Sorgum	ton	151797	152146	152146
Mısır	ton	93587	76338	76338
Pirinç	ton	326	350	350
Berbéré (Beyaz Sorgum)	ton	23612	15922	15922
Yer Fıstığı	ton	95259	74781	77757
Susam	ton	37271	39216	36662
Börülce	ton	15882	13660	14109
Tath patates	ton	406	477	511

Kaynak: Open Data Africa, Chad

Ouaddaï'da bulunan çiftçiler sadece susam üretmemektedir. Susamın yanında yer fıstığı, darı ve sorgum gibi tahıl ve yağlı tohumlar da üretmektedir (Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA), Kasım 2022), (Tablo 4). MPTA'nın verilerinde belirtilmemiş olsa da Ouaddaï'nın soğan ve sarımsak büyük üretim bölgesi olduğunu belirtmek önemlidir.

Tablo 4. Ouaddaï Bölgesinde Üretilen Tahıl ve Yağlı Tohumlar (2018-2020)

Gösterge	Units	2018	2019	2020
Darı	tones	142636	136772	136772
Sorgum	tones	99373	87358	87358
Mısır	tones	780	745	745
Berbéré (Beyaz Sorgum)	tones	567	532	532
Yer Fıstığı	tones	212817	189107	169499
Susam	tones	26883	32501	29188
Börülce	tones	7387	6286	6503
Bezelye	tones	906	902	934

Kaynak: Open Data Africa, Chad

Logone'da, susam tarımı Logone Nehri çevresinde gerçekleştirilmektedir (Kaou, A.B). Çad'da pamuk üretimi önemliydi, ancak pamuk sektöründeki kriz nedeniyle Logone'daki çoğu çiftçi susama yönlendirilmiştir (Dünya Bankası Grubu, 2022), (DJEMON, M., & MOUNDAKOM, Y., 2023). Her iki Logone'da bulunan çiftçiler sadece susam üretmiyor. Susamın yanı sıra yer fıstığı, manyok ve sorgum gibi tahıllar ve yağlı tohumlar da üretmektedir (MPTA, Kasım 2022), (Tablo 5).

Tablo 5. Logone'da Üretilen Tahıl ve Yağlı Tohumlar (2018-2020)

Gösterge	Bölge	Birim	2018	2019	2020
Darı	Batı Logone	ton	14175	20812	15195
	Doğu Logone	ton	17891	20812	20812
Sorgum	Batı Logone	ton	42394	68138	49344
	Doğu Logone	ton	67157	68138	68138
Mısır	Batı Logone	ton	13629	20715	13754
	Doğu Logone	ton	20671	20715	20715
Pirinç	Batı Logone	ton	18699	25911	19720
	Doğu Logone	ton	23996	25911	25911
Yer fıstığı	Batı Logone	ton	80763	85079	74805

	Doğu Logone	ton	68084	80121	74805
Susam	Batı Logone	ton	22380	28605	21040
	Doğu Logone	ton	18372	22760	21040
Börülce	Batı Logone	ton	6042	6431	8829
	Doğu Logone	ton	8169	8506	8829
Öğütülmüş bezelye	Batı Logone	ton	1072	1190	6248
	Doğu Logone	ton	4683	6726	6248
Manyok	Batı Logone	ton	65037	76518	29745
	Doğu Logone	ton	37806	33799	29745
Tatlı patates	Batı Logone	ton	48013	44183	28076
	Doğu Logone	ton	29065	28944	28076
Taro	Batı Logone	ton	191	220	3836
	Doğu Logone	ton	1167	3788	3836

Kaynak: Open Data Africa, Chad

Her iki Logone'da, 1995 yılında 12,000 hektardan 2010-2011 rekor sezonunda 72,000 hektara kadar susam ekimine ayrılan alanlarda önemli bir artış görülmektedir. Susam, bu bölgelerde diğer tarım ürünleriyle rekabet içinde gibi görünmektedir ve hiçbirisi bu kadar belirgin bir büyüme göstermemektedir (Salva Terra, 2015).

4. SUSAM ÜRETİMİNİ VE TİCARETİNİ KISITLAYAN FAKTÖRLER

4.1.Susam Üretim ve Ticaretine Genel Bakış

Afrika ülkeleri dünya çapında susam üretimine öncülük etmektedir. Sudan, 2021'de 1 milyon tonun üzerinde susam üreterek en üst sırada yer almıştır (Tablo 6). Ancak Sudan'da devam eden savaşın susam üretimi üzerinde büyük bir etkisi olması bekleniyor (Cargo Chronicles, Mayıs, 2023). Çad, dünyada en çok susam üreten ilk 10 ülke listesine 191.903,70 ton üretimiyle sekizinci sıradan girmiştir.

Tablo 6. Ülkelere Göre Susam Tohumu Üretimi [ton] (2021)

Ülke/Bölge	1961	2021	Mutlak Değişim	Yüzdelik Değişim
Sudan		1.119.026,00 t		
Hindistan	372.000,00 t	817.000,00 t	+445.000,00 t	+120%
Tanzanya	12.193,00 t	700.000,00 t	+687.807,00 t	+5641%
Myanmar	64.738,00 t	641.730,00 t	+576.992,00 t	+891%
Çin	191.000,00 t	455.400,00 t	+264.400,00 t	+138%
Nijerya	56.000,00 t	440.000,00 t	+384.000,00 t	+686%
Burkina Faso	1.895,00 t	270.000,00 t	+268.105,00	+14148%
Çad	5.000,00 t	196.903,70 t	+191.903,70 t	+3838%

Kaynak: Our World in Data, 2021

Tridge verilerine göre, 2021 yılında Çad'ın susam ihracatın %82,84'ü Türkiye'ye yapılmıştır (Tablo 7). Bu rakam, Türkiye ve Çad arasındaki susam ticaretin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Susam ihracatının toplam rakamı 108,89 milyon dolara ulaşmıştır.

Tablo 7. Çad'ın Susam İhracatı (2021)

	İthalatçı	İthalat Payı (2021)	İthalat Değeri (2021, USD)
1	Türkiye	82.84%	\$108.89M
2	Suudi Arabistan	11.22%	\$14.75M
3	Almanya	1.81%	\$2.38M
4	Mısır	1.23%	\$1.62M
5	Ürdün	0.79%	\$1.04M
6	Avusturya	0.77%	\$1.02M
7	BAE	0.73%	\$953.89K
8	Yunanistan	0.28%	\$362.09K
9	Filistin	0.16%	\$209.08K
10	Makedonya	0.05%	\$65.93K

Kaynak: (Tridge, 2021)

Susam, Çad tarımının önemli bir potansiyel ürünü olmasına rağmen çeşitli kısıtlamalar nedeniyle kalkınmasını sınırlandıran engellerle karşı karşıyadır. Bu durum, susam üretiminin ve ticaretinin potansiyelini tam anlamıyla değerlendirmeyi ve sürdürülebilir bir tarım ekonomisi oluşturmayı zorlaştırmaktadır.

4.2.Üretim Kısıtlamaları

Çad'da, tarım genellikle geçimlik tarım şeklinde gerçekleşmektedir. Tarım, geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilmekte olup, çiftçilerin çoğu, uzun bir geçmişe dayanan tarım uygulamalarını sürdürmektedir. Susam üretimi, yağış bazlı ve genellikle 2 ila 5 hektar arasındaki küçük aile çiftlikleri tarafından gerçekleştirilmektedir.

Üreticilerin teknik yönergeleri takip etmemesi, yönetim zayıflıkları ve üretim faktörlerine ulaşım zorlukları gibi sebeplerle Çad'da susam üretimi sınırlıdır. Üstelik, ülkede okuma yazma bilmeme oranı oldukça yüksektir (%78) ve özellikle 15 ila 24 yaş arası gençlerde (%69) daha belirgin bir sorundur. Susam üretimiyle uğraşan birçok kişinin ilkokulu dahi tamamlayamamış olması, üreticilerin potansiyellerini geliştirmesini engelleyen bir faktördür. Tarımsal gıda ürünlerinin üretiminden pazarlamasına kadar olan süreçte, düşük vasıflı işgücü ve sınırlı bilgi birikimi, çiftçilerin girişimciliğini ve tedarik zincirindeki yenilikçi davranışlarını kısıtlamaktadır (Corsi, S., & Filippini, R., 2023).

4.3.Ticaret Kısıtlamaları

Sektör, kayıt dışı ve düşük düzeyde organizasyona sahiptir. Üreticiler, toptancılar ve ihracatçılar arasında mesleki diyalogu destekleyen etkin yapılar bulunmamaktadır (Salva Terra, 2015). Üreticiler, susamı düzgün bir şekilde paketleme ve depolama yeri ile ilgili sorunlar yaşamaktadır. Karıncalar ve uçan böcekler tarafından saldırılar olabilmektedir. Üreticiler susam hasat sonrası faaliyetler konusunda eğitimden yoksundur (Fikirne ve ark., 2013). İhracat kısıtlamaları, ülkenin deniz kıyısının olmaması, Kamerun yolu üzerinde yaşanan sorunlar, Çad susamının uluslararası düzeyde tanınmaması, ihracatların kontrolsüzlüğü ve kredi erişiminde yaşanan zorlukları içermektedir. Bu durum, ihracatları önemli ölçüde engellemektedir.

4.4.Siyasi Kısıtlamalar

Çad'da susam üretimi ve ticareti, çeşitli siyasi kısıtlamalarla karşı karşıyadır (V. Achanchi, J. Hurley, N. Gbessa, D. Grenra., Ekim 2020). Kırsal ve tarım sektöründen sorumlu bakanlıkların sınırlı kapasiteleri, özellikle insan ve malzeme açısından, susam üretiminin gelişimini engellemektedir. Üreticilerin çoğunluğu, yüksek maliyetli girdilere erişim zorluklarıyla karşılaşmaktadır; geliştirilmiş tohumlar ve kaliteli bitki sağlığı ürünlerine ulaşmanın yanı sıra tarımsal ekipmanlara da kısıtlı erişime sahiptir. Ayrıca, kırsal alanlarda finansal hizmetlere ulaşmada yaşanan zorluklar ve tarım sektörüne özgü finansman eksikliği, susam üreticilerinin gelişimini engelleyen önemli faktörler arasındadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çad'da susam üretimi, çeşitli fiziki ve beşerî faktörlere dayanmaktadır. Susam yetiştirilmesi için yılda 500 ila 800 mm yağış gereklidir. Ancak, susam bitkisi ilk 4 haftada en az 165 mm yağmur alırsa, 220 mm yağış yeterli olabilir (Salva Terra, 2015). Bu koşulları sağlayan bölgeler genellikle Sahel ve Sudan bölgeleridir. Sahel bölgesinde yağış miktarı 300 ile 600 mm arasında değişirken, Sudan bölgesinde 600 ile 1200 mm arasında değişmektedir. Sıcaklık da susam yetiştiriciliği için önemlidir. 18°C'nin altındaki düşük sıcaklıklar, çiçeklerin erken dökülmesine neden olurken, 40°C'nin üzerindeki yüksek sıcaklıklar çiçeklerin döllemesini etkileyebilir (Schilling, R., Cattani P., 1991). Sahel bölgesindeki sıcaklıklar ortalama 18°C ila 45°C arasında değişirken, Sudan bölgesinde ortalama 15°C ila 35°C arasında değişmektedir.

Susam tarımı genellikle mevsimsel yağışlara bağlı olmasına rağmen, ek sulama imkanları da bulunmaktadır. Chari ve Logone nehirleri, özellikle kurak dönemlerde veya yağışların

yetersiz olduğu dönemlerde susam tarımının sulanmasında kullanılmaktadır.

Toprak koşulları da susam yetiştiriciliği için önemlidir. Susam tarımı için hafif, kumlu-killi, verimli ve su birikimi olmayan topraklar önerilir (Salva Terra, 2015). Chari ve Logone vadilerinde bulunan killi-kumlu veya kil topraklar, susam için ideal bir ortam sunar.

Son olarak, Çad'da susam üretimi en çok Doğu Logone, Batı Logone, Ouaddai ve Sila illerinde yapılmaktadır. Bu bölgelerdeki nüfus sürekli bir artış göstermektedir ve çalışma çağındaki nüfusun büyük bir kısmı birincil sektörde istihdam edilmektedir. Bu durum, genç bir nüfusun ekonomik faaliyetlere ve özellikle de susam üretimine olan potansiyel etkisini vurgulamaktadır. Gelecek çalışmalar, bu faktörleri daha derinlemesine inceleyebilir ve susam endüstrisinin sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerini araştırabilir.

Çad'da susam üretimiyle ilgili olarak sunduğumuz 7 öneriyi şu şekildedir: **Coğrafi Faktörlerin Dikkate Alınması, Tarım Tekniklerinin Geliştirilmesi, Altyapının Geliştirilmesi, Eğitim Hizmetinin Sunulması, Devletin Tarım Politikası, İthalatçı Ülkelerle İlişkilerin Güçlendirilmesi, Susam Üretiminde Başarılı Ülkelerin Deneyimlerinden Faydalanması.** Bu önerilerin tamamının uygulanabilir olduğuna inanıyoruz. Devlet desteğiyle, çiftçilere susamla ilgili uygun eğitimler sağlanabilir ve sulama sistemleri çağdaştırılabilir. İhracat açısından susamla en çok ilişkili olan ülkelerle ilişkiler geliştirilip, ortak projeler gerçekleştirilebilir. Ayrıca, sürdürülebilir bir susam endüstrisi için araştırma ve geliştirme faaliyetlerine de odaklanılmalıdır. Bu, hem ülkenin tarımsal potansiyelini artırabilir hem de çiftçilerin gelirini ve refahını olumlu yönde etkileyebilir.

KAYNAKÇA

- Abdallah, S. (Ph.D), (2012). Çad Coğrafyası, (S. 21). Kahire: Borsatalkutub Yayınevi
- Achancho, V., Hurley, J., Gbossa, N., & Grenra, D. (2020, 28 Ekim). IFAD - Çad Cumhuriyeti, Ülke Stratejik Fırsatlar Programı, 2020-2025, Belge EB/2020/131(R)/R.16.
- Cargo Chronicles (Mayıs, 2023). Sudan'ın Savaşının Küresel Susam Tohumu Pazarına Etkisi. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. <https://www.linkedin.com/pulse/impact-sudans-war-global-sesame-seed-market-cargo-chronicles/>
- Corsi, S., & Filippini, R. (2023). Güç Dengesizliğinden Karşılıklı Bağımlılığa: Çad Susam Tedarik Zinciri Üzerine Bir Vaka İncelemesi. Avrupa Kalkınma Araştırmaları Dergisi, 35, 684–714. <https://doi.org/10.1057/s41287-022-00528-y>
- Corsi, S., & Filippini, R. (2023). Güç Dengesizliğinden Karşılıklı Bağımlılığa: Çad Susam Tedarik Zinciri Üzerine Bir Vaka İncelemesi. Avrupa Kalkınma Araştırmaları Dergisi, 35, 684–714. <https://doi.org/10.1057/s41287-022-00528-y>
- Çad'ın İdari Bölgesel Yapısı. (2018). Wikiwand. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024, https://www.wikiwand.com/fr/Organisation_administrative_territoriale_du_Tchad
- Çad'ın Toprakları. (Mayıs, 1966). Erişim tarihi: 21 Nisan 2024, https://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/pleins_textes_5/b_fdi_08-09/10554.pdf
- Çad'ın Ulusal İstatistik, Ekonomik ve Demografik Çalışmalar Enstitüsü. (2009). İkinci Genel Nüfus ve Konut Sayımı (Sürüm 1.0). (s. 85). DOI: TCD-INSEED-RGPH2-2009-v1.0.

- DJEMON, M., & MOUNDAKOM, Y. (2023). Çad Savanlarında Susam Üretimi ve Logone Batı İlinin Gelişimi: Doğu Logone Eyaleti Örneği. *Afrique SCIENCE*, 22(4), 139-151. ISSN 1813-548X. <http://www.afriquescience.net>. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. <https://afriquescience.net/PDF/22/4/11.pdf>
- Dünya Bankası Grubu (2022). Çad - Tarım Alt Sektörünün Gelişimi İçin Kısıtların ve Fırsatların Analizi: Analiz Özeti ve Yönlendirme Notu [Fransızca]. Washington, D.C. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024, <http://documents.worldbank.org/curated/en/099735006012229688/P17542708967940cb0958f0cc7c47855f64>
- Guibert, B., & Kakiang, L. (Haziran 2011). Orta, Doğu ve Güney Çad Bölgelerinde Kırsal Kalkınmanın Potansiyelleri ve Kısıtlamaları. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. [https://documents1.worldbank.org/curated/en/986991468214210532/pdf/692610FRENCH0E0rategy0Support0Fin al.pdf](https://documents1.worldbank.org/curated/en/986991468214210532/pdf/692610FRENCH0E0rategy0Support0Final.pdf)
- Kaou, A.B. (1998). Çad'da Tarım-Hayvancılık Sistemleri Özet Raporu. Uluslararası Tropikal Tarım Enstitüsü (IITA). URL: https://www.hubrural.org/IMG/pdf/iita_tchad_syst_agri_elevage.pdf
- Open Data for Africa. (2022). Chad. Retrieved from <https://chad.opendataforafrica.org/>
- OSS (2015). Çad: Bitki Örtüsü Haritalar Atlası - Sahel Halkının Çevresel Değişimlere Karşı Dayanıklılığının Geliştirilmesi Projesi - REPSAHEL [Fransızca]. ISBN: 978-9973-856-94-4.

- Pias, J. (1960, Ekim). Çad'ın Doğu Bölgesi Toprakları: Ouaddaï ve Ennedi'nin Ova ve Dağlık Alanları. Bilimsel ve Teknik Araştırma Ofisi.
- Pias, J. (1964). Çad'ın Toprakları. Toprak Bilimi Kongresi, 1964, Bükreş, Romanya URL: https://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/pleins_textes_5/b_fdi_08-09/10554.pdf
- Salva Terra (Temmuz 2015). Çad'da Susam Değer Zincirinin Güçlendirilmesine İlişkin Fizibilite Çalışması Raporu. Erişim Tarihi: 21 Nisan 2024. https://docplayer.fr/57181523-Rapport-d-etude-de-faisabilite-du-renforcement-de-la-chaine-de-valeurs-sesame-au-tchad.html#show_full_text
- Schilling, R., Cattani, P. (1991). Tropikal Afrika'da Susam Yetiştiriciliği. Yağlar ve Yağlı Tohumlar Araştırma Enstitüsü'nün (IRHO) Tavsiyeleri – 317, Yağlı Tohumlar, 46(3), 317. URL: <https://agritrop.cirad.fr/427319/1/ID427319.pdf>
- Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA). (Kasım 2022). Çad'ın Tarımsal Üretimleri. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. <https://chad.opendataforafrica.org/lphnwh/productions-agricoles-du-tchad>
- Tarımsal Üretim ve İşleme Bakanlığı (MPTA). (Kasım 2022). Çad'ın Tarımsal Üretimleri. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. <https://chad.opendataforafrica.org/lphnwh/productions-agricoles-du-tchad>
- Tridge (2021). Susam Tohumu Üretimi. Tridge Intelligence. Erişim tarihi: 21 Nisan 2024. <https://www.tridge.com/intelligences/sesame-seed/production>

TÜRKİYE’DE EKONOMİK KRİZ VE BÖLGESEL DAYANIKLILIK SINIFLANDIRILMASI

Abdurahman MOLU¹

1. GİRİŞ

Günümüzde dünya, çeşitli nedenlerden kaynaklanan ve giderek artan sosyo-ekonomik ve politik krizlerle baş etmektedir. Bu krizler, ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik, siyasi ve sosyal yapıların kırılganlığını ortaya koymakta ve toplumlar üzerinde derin etkiler bırakmaktadır. Küresel ekonomi entegrasyonun artması, ulusal ekonomilerin birbiriyle daha sıkı bir ilişki içine girmesine neden olmuş ve bu da zincirleme krizlere zemin hazırlamıştır. Özellikle 1980’li yıllardan itibaren küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler güçlenmiş ve bu durum, krizlerin ulusal sınırları aşarak küresel boyuta taşınmasına yol açmıştır. Türkiye de, 1980’li yıllardan sonra küresel ekonomik sistemle daha fazla bütünleşmiştir. Türkiye’nin küresel ekonomiye entegrasyonu, ülkenin ekonomik iniş çıkışlardan yoğun bir şekilde etkilenmesine neden olmuştur. Özellikle finansal piyasaların serbestleşmesi, ticaretin liberalleşmesi ve yabancı sermaye girişlerinin artması gibi faktörler, Türkiye’nin küresel ekonomiyle entegrasyonunu hızlandırmış, ancak aynı zamanda ülkenin ekonomik kırılganlığını da artırmıştır (Eraydın, 2013).

Ekonomik şoklar ve istikrarsızlıklar, farklı coğrafi düzeylerde geniş çaplı olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler,

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, abdilive@gmail.com, ORCID: 0009-0005-2760-4546.

yerel, kentsel, bölgesel ve küresel seviyelerde hissedilir ve her düzeyde kendine özgü sorunlar ortaya çıkar. Yerel düzeyde, büyük bir işverenin kapanması veya başka bir yere taşınması, yerel ekonomiyi ciddi şekilde sarsabilir. Böyle bir durumda işsizlik oranları hızla yükselir ve işsizlik, yerel halkın gelir seviyelerinde düşüşe neden olur. Kentsel düzeyde ise, işsizliğin artması ve yerel ekonomideki daralma, daha büyük ekonomik ve sosyal sorunlara yol açar. Gayrimenkul değerlerinde düşüş, emlak piyasasını olumsuz etkiler ve yatırımcıların zarar görmesine neden olur. Ayrıca, işsizliğin ve ekonomik daralmanın artması, kentsel hizmetlerin kalitesinde düşüşe ve sosyal huzursuzluğun artmasına yol açabilir. Bölgesel düzeyde, tedarik zincirlerinde kesintiler ve ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmalar, bölgesel ekonomilerin istikrarını tehdit eder. Örneğin, bölgesel bir üretim merkezi olan bir şehrin ekonomik durgunluğu, çevre bölgelerdeki ticari faaliyetleri olumsuz etkileyebilir. Bölgesel ekonomilerdeki bu tür dalgalanmalar, işsizlik oranlarını artırır ve bölgesel kalkınma hedeflerine ulaşmayı zorlaştırır. Küresel düzeyde ise, mali ve finansal krizler, tedarik zincirlerindeki kesintiler uluslararası ticarete büyük aksamalara yol açar. Küresel finansal krizler, sermaye piyasalarında büyük dalgalanmalara yol açarak, yatırımcıların güvenini sarsar ve küresel ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler (Martin ve Sunley, 2015).

Yaşanan ekonomik krizlerin kaynakları farklı olduğu gibi, bu krizlere verilen bölgesel tepkiler de değişkenlik göstermektedir. Bölgeler kriz ve durgunluk dönemlerinden benzer derecelerde etkilenmekle birlikte, verdikleri yanıtlar aynı olmamaktadır. Bu farklı tepkiler ve büyüme oranlarındaki değişiklikler, ekonomik ve sosyal faktörlerin karmaşık etkileşimlerinin bir sonucudur. Farklı faktörlerin çeşitli bölgelerde farklı seviyelerde bulunması ve bu faktörler arasındaki etkileşimler, bölgesel tepkilerin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamaktadır. Bu faktörler, bazı sistemlerin bozulmasına ve

diğerlerinin toparlanmasına katkıda bulunarak, bir bölgenin krizden derinden etkilenmesine veya direnç göstermesine neden olmaktadır (Martin, 2012; De Siano, Sciabolazza, & Sapiro, 2020)

Bölgesel ekonomik yapı başta olmak üzere, iş gücü, rekabet gücü, girişimcilik, yenilikçilik ve finansal politikalar gibi unsurlar, dayanıklılık literatüründe belirgin etkileri olan faktörlerdir (Martin, 2010; Eraydın, 2013). Örneğin, bir bölgenin inovasyon ve adaptasyon yeteneği, krizlere karşı ne kadar direnç gösterebileceğini belirleyebilir. Yüksek inovasyon oranına sahip bölgeler, yeni fikirleri hızla benimseyerek rekabet avantajı elde edebilirler. Dolayısıyla, daha yenilikçi ve esnek ekonomilerin krizlere hızlı uyum sağlama ve toparlanma kabiliyeti daha yüksektir (Fingleton, Garretsen, & Martin, 2012).

Artan belirsizlikler ve artan riskler, ekonomi araştırmacılarını ekonomilerin farklı krizlere nasıl tepki verebileceğini anlamaya ve bu krizleri nasıl yönetebileceğine dair çözüm arayışına itmiştir (Boschma, 2015). Reggiani, Graaff ve Nijkamp (2002) tarafından yapılan çalışmalar, yerel sistemlerin beklenmedik krizlere karşı verdiği tepkileri açıklamak için dayanıklılık kavramının önemli olduğunu vurgulamıştır. Ekonomik istikrarsızlıklarla başa çıkma ve kriz sonrası ekonomik toparlanma kapasitesini artırmak amacıyla yapılan farklı disiplinlerden araştırmalar, dayanıklılık kavramını merkezi bir konuma taşımıştır (Kitsos, 2020). Ayrıca, Zolli ve Healy (2012), Kitsos ve Bishop (2018), Sutton ve Arku (2022) gibi çalışmalar da, krizlerin bölgesel etkilerinin ve bölgelerin krizlere direnç, tepki ve toparlanma çabalarının çeşitliliğini vurgulayarak dayanıklılık kavramının önemini desteklemektedir. Ekonomik dayanıklılık, beklenmedik olaylara karşı direnç gösterme yeteneği ile ekonomik büyüme ve refahın sürdürülebilirliği arasında kritik bir bağlantı kurduğu öne sürülmektedir (Wanga & Weib, 2021).

Bu çalışma, bahsedilen kavramlar çerçevesinde, Türkiye'deki bölgelerin ekonomik dalgalanmalara karşı duyarlılığını analiz etmeye amaçlamaktadır. Türkiye'de bölgelerin kriz ve toparlanma dönemlerinde nasıl bir performans sergilediklerini inceleyerek bölgeleri farklı dayanıklılık kategorilerde sınıflandıracaktır. Çalışma, 2003 yılından 2020 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Çalışmanın sonucu, bölgesel kalkınma planlayıcılarına, araştırmacılara ve iş dünyası temsilcilerine sürdürülebilir stratejilerin planlanması ve karar alma konusunda önemli bir kaynak olması beklenmektedir. Bölgelerin performanslarına göre politikaları geliştirerek gelecek krizleri daha hazır bir şekilde beklemeye yardımcı olacaktır. Bölgelerin farklı düzeylerde kaynaklanan ekonomik olumsuzluklara karşı dirençli olma ve hızlı toparlama performansını geliştirebilmeleri, ayrıca olası kayıpları azaltmak için etkili stratejiler seçme konusunda yönlendirir.

1.1.Bölgesel Dayanıklılık Kavramı

'Dayanıklılık' terimi, Latin kökenli "resalire" kelimesinden türetilmiştir ve "geri sıçrama" veya "geri yay" anlamına gelmektedir. Başlangıçta ekoloji gibi alanlarda kullanılan bu terim, sonraları psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, afet planlaması ve kalkınma gibi farklı disiplinlerde de yaygınlaşmıştır (Community & Regional Resilience Institute, 2013). Son zamanlarda ise, dayanıklılık kavramı ekonomi, bölgesel planlama ve mekânsal planlama gibi alanlarda da geniş bir anlamda önem kazanmıştır (Toth, 2015).

'Bölgesel dayanıklılık' teriminin popülerliğinin temel nedenlerinden biri, uysallığıdır. Martin & Sunley (2015), dayanıklılık kavramının geniş bir yorumlara açık olmasına rağmen, yine de ekonomik iniş çıkışlar ve değişim hakkında, yeni düşünme yollarını teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Bu kavramın çoklu yorumlara açık olması, kullanıldığı bağlam ve disiplinler

arası farklılık oluşmaktadır (Martin & Sunley, 2015; Fröhlich & Hassink, 2018). Martin (2018), dayanıklılık dinamik ve değişen bir özellik olduğunu, bir bölgenin kalkınma yoluna bağlı olarak artabileceğini veya azaltılabileceğini öne sürüyor. Ve bu değişikliklerin bölgenin gelişim dinamikleriyle ilişkili olduğunu ifade ediyor. Kriz dönemlerinde, öncesinde ve sonrasında ekonominin değişen koşullara uyum sağlama ve dayanıklı bir yapı oluşturma kapasitesini geliştirerek şoklara karşı kırılganlığını en aza indirecek esneklik ve hızlı toparlama potansiyeline sahip olduğunu açıklıyor.

Genel olarak, dayanıklılık, bir sistemin karşılaştığı krizler ve zorlayıcı durumlar karşısında işlevlerini ve yapılarını yeniden kazanma veya koruma yeteneği olarak tanımlanabilir. Dayanıklı sistemler, beklenmedik şoklara hazırlıklı olma, normal işleyişlerine hızlı bir şekilde geri dönme ve etkilenen bölgelerde iyileşme gösterme konusunda yüksek bir kapasiteye sahiptir. Bu özellikler, dayanıklılığın dış etkenlere karşı adapte olma, sistemin stabilitesini koruma ve değişen koşullara uyum sağlama kabiliyetini ifade eder (Allenby ve Fink, 2005; Ostarkova ve Stanickova, 2021).

Son zamanlarda, bölgesel ve kentsel uygulamalarda 'dayanıklılık' terimi, bir yerel sosyo-ekonomik sistemin bir kriz veya ekonomik daralmadan sonra toparlanma yeteneği olarak sıkça kullanılmaktadır. Ancak, dayanıklılık kavramı sadece bir sistemin krize tepki olarak yeniden düzenlenme sürecini değil, aynı zamanda kriz öncesi denge durumunu koruma ve ilk etkilenmeyi önleme derecesini de içermesi beklenmektedir (Hill et al., 2011). Foster (2007), bölgesel dayanıklılığı "bir bölgenin olumsuz koşulları öngörme, hazırlama, tepki verme ve iyileşme kapasitesi" olarak tanımlar. Dolayısıyla, dayanıklılık genel anlamda, bir kriz sonrası iyileşme sürecinden daha fazlasını ifade eder ve sürecin başından itibaren sistemin nasıl tepki verdiğini ve

adapte olduğunu da içerir (Martin & Gardiner, 2019; Kitsos, 2020).

2. DAYANIKLILIĞIN ÇEŞİTLİ YORUMLARI

Daha önce de bahsedildiği gibi, dayanıklılık geniş bir kavram olması nedeniyle, kavramın anlayışı ve yorumları bir disiplinden diğerine farklılık göstermektedir. Kavramın çeşitli yorumları, söz konusu bölgeyi daha kapsamlı bir şekilde anlamak, farklı yönlerini algılamak ve ölçmek için yardımcı olur. Çevresel çalışmalardan kaynaklanan "dayanıklılık" termi, çevre bilimleri kapsamında, olumsuz çevre koşullarına uyum sağlama ve gelişme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan, iktisat çalışmalarında, bir ekonominin kriz dönemlerinde bozulan dengeye geri dönme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Bu da dayanıklılığın sabit ve dar tanımlama şekli olarak eleştirilmektedir. Sosyal bilimlerde ise, özellikle bölgesel planlama ve ekonomik coğrafya alanlarında, bölgesel dayanıklılık kavramı, evrimsel teorilerle ilişkilendirilerek uyum (adaptation) ile ilişkilendirilir. Evrimsel teori, ekonomik süreçlerin zaman içinde nasıl evirildiği, değiştiği ve uyum sağladığını değerlendirmek için potansiyel bir araç olarak kullanılır (Christopherson, Michie, & Tyler, 2010).

Yukarıdaki açıklamalarda yer alan yorumlar dahil olmak üzere, dayanıklılık kavramlarına değinen çeşitli literatürleri gözden geçirdiğimizde, terimin en az üç farklı fakat birbiriyle ilişkili yorumun altına sınıflandırılabilceği görülmektedir.

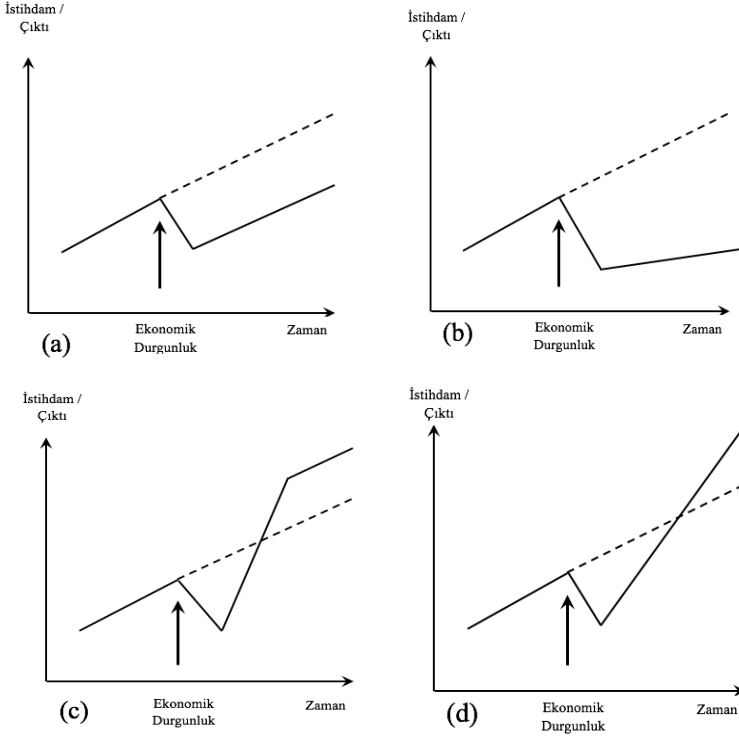
2.1.Mühendislik Dayanıklılığı

Dayanıklılıktan bahsederken en çok rastlanan tanımlardan birisi 'Mühendislik dayanıklılık' konseptidir. Bu kavram, bir sistemin belirli bir durgunluktan sonra hızlı bir şekilde normale dönme kabiliyeti ifade eder. Bu tanım, bir sistemin bozulmalara

karşı direncini ve şok öncesi durumuna geri dönme hızını vurgular. Tanımın iki ana unsurlarından biri olan direnç, bir sistemin başlangıçta dengeli durumunu sürdürebilme ve dış etkilere karşı dayanıklı olma yeteneğini gösterirken, normale dönüş hızı ise, sistemin bozulmadan sonra ne kadar hızlı ve etkili bir şekilde normal dengeye geri dönebildiğini vurgular. (Martin, 2012; Pendall, A. Foster, & Cowell, 2010; Fingleton, Garretsen, & Martin, 2012).

Bu açıklamalara göre, krizlere ve şoklara karşı daha dirençli olan ve hızlı bir şekilde normal dengeye dönebilen bir bölge, aynı dalgalanmalara maruz kaldıklarında daha belirgin bir tepki veren ve normale dönmesi daha uzun süren bölgeden daha güçlü ve dayanıklı sayılır. Mühendislik dayanıklılığı konusunda yapılan birçok tartışmada, şoktan önce sistemin 'dengede' olduğu varsayılır, böylece dayanıklılık, 'sistem dengesini' istikrarda tutma açısından tanımlanır. Mühendislik dayanıklılığı kavramı, durgunlukların ve dalgalanmaların geçici olduğunu ve uzun vadeli büyüme yolu üzerinde kalıcı etkileri olmadığını öngörür. Bir sistemin dengesini bozan herhangi bir durgunluk, aynı zamanda ekonomide düzenleyici faktörleri de tetiklediği üzerine dayanmaktadır. Bu temel anlamda, dayanıklı olmak, karşılaşılan krizlerden kalıcı olarak zarar görmeden ve değişmeden, rahatsızlığı aşma ve hızlıca normale dönme kabiliyetidir (Martin-Breen & Anderies, 2011). Ekonomistler tarafından yaygın bir şekilde kullanılan ve dar tanımlanmış olan 'dengeye dönüş' kavramı, durgunlukları, uzun vadeli büyüme yolundaki geçici bir kesinti olarak elle alıyor (Kitsos T., 2020).

Şekil 1- Ekonomik Şokların bir Bölgenin Büyüme Yolu Üzerindeki Etkileri

Not:

- (a) Büyüme düzeyde kalıcı düşüş, ve Durgunluk Öncesi Büyüme Hızının Yeniden Başlaması
- (b) Büyüme Düzeyde Kalıcı Düşüş ve Düşen Büyüme Oranı
- (c) Daha Yüksek Düzeyde İyileşme, Durgunluk Öncesi Büyüme Hızının Yeniden Başlaması
- (d) Sürdürülebilir Yüksek Büyüme Oranına Doğru İyileşme

Kaynak: (Fingleton, Garretsen, & Martin, 2012)

2.2.Ekolojik Dayanıklılık (Esneklik)

İkinci tanım, ekolojik esneklik kavramını ele almaktadır. Bu tanım, ekolojik sistemlerin tek bir dengede kalmadığını ve farklı istikrarlı rejimlerin varlığını varsayar. Bu bağlamda,

ekolojik sistemlerin baskılara karşı değişebilme, uyum gösterme ve alternatif istikrarlı rejimlere geçiş yapabilme kabiliyetini ifade eder. Holling (1973), dayanıklılığı "sistemlerin sürekliliğinin ölçüsü, değişimi ve karmaşıklığı özümseme yeteneklerini ve aynı zamanda popülasyonlar (...) arasındaki aynı ilişkileri sürdürme ölçüsü" olarak tanımlamaktadır. Ekolojik anlamında bu tanım, sistemlerin tek bir denge yerine çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebilen dengeye sahip olduğunu ifade eder. Ayrıca, nüfusun ekosistem seviyesinde kalıcılığına odaklanır. Yani, sistem bazı koşullar altında denge halinde olabilirken, çevresel koşullar değiştikçe başka bir alternatif denge seviyesine geçebileceğini açıklar.

Birden fazla denge üzerinde kurulu olan ve sistemlerin karmaşıklığını vurgulayan, ekolojik dayanıklılık, birçok çalışmada 'şokları absorbe etme yeteneği' olarak da tanımlanır (Reggiani, Graaff, & Nijkamp, 2002; Swanstrom, Chapple, & Immergluck, 2009; Zolli & Healy, 2012). Bu anlayış, ekonomik sistemlerin belirli bir esneklik düzeyine kadar şoklara karşı direnç gösterebildiğini öne sürmektedir. Ancak bu eşiği aşan büyük çaplı krizler, esneklik sınırlarını zorlayabilir ve yeni bir alana itebilir. Bir sistemin bu zorlamaları dayanabilmesi ve hızlı bir şekilde adapte olabilmesi sistemin dayanıklılığını gösterir (Holling, 2001; Walker, ve diğerleri, 2006). Benzer kullanımlarında dayanıklılık, bir sistemin şoklar nedeniyle çökmeden önce tolere edebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Han & J. Goetz, 2013).

Gunderson & Holling (2002), dayanıklılığın ilk çalışmalarından biri olarak, mühendislik ve ekolojik dayanıklılık arasındaki ayrımı işlevsel dayanıklılık ve varlık dayanıklılığı olarak göstermektedir. Mühendislik dayanıklılık daha çok işlevsel ve performans üzerine odaklanırken, ekolojik dayanıklılık ise bir sistemin veya ekosistemin genel sağlamlığı ve devamlığı üzerinde durduğunu göstermektedir. Mühendislik

dayanıklılık bir sistemin verimliliğini sürdürmeye odaklanırken, aksine, ekolojik dayanıklılık sistemin varlığını sürdürmeye odaklanır.

Ancak, ikisinde de uzun vadeli ekonomik gelişme açısından önemli olan insan ajansının rolü, kurumlar ve yapısal değişim gibi unsurları yeterince yakalanmamıştır. Halbuki, bu unsurların belirleyici rolü iyice anlaşılmaması ve arka planda kalması, dayanıklılığın kapsamlı bir şekilde değerlendirilmemesi ve uygulanmamasına engel olur (Boschma, 2015).

2.3.Uyarlanabilir Esneklik (Adaptif Esneklik)

Ekonomik dayanıklılığın, bir ekonomik şokun ardından önceki dengeye geri dönme yeteneği olarak yorumlanması, birçok ekonomik coğrafyacılar tarafından sorunlu veya yanıltıcı olarak değerlendiriliyor. Eski büyüme yoluna geri dönüş, şok etkileri altında kalmaktan daha iyi bir performans olsa da, özellikle önceki büyüme yolunun düşük veya başarılı olmaması durumunda, iyi bir performans sayılması doğru olmadığı vurgulanmaktadır (Hill, et al., 2011). Bunun yerine 'çoklu denge' kavramı daha gerçekçi bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Bir bölgenin, şoklar nedeniyle, önceki büyüme yolunu kaybettiğinde, bölgenin dinamik ve çeşitli bir şekilde bir ya da birden fazla farklı büyüme yola yönelimine sahip olması üzerinde durulmaktadır. Ancak, burada bile, çoklu denge konsepti modelleme amaçları için kolaylık sağlamasına rağmen, gerçek dünya senaryolarını tam anlamıyla göstermediği ifade edilmektedir (Christopherson, Michie, & Tyler, 2010).

Dolayısıyla, dayanıklılığın üçüncü yorumu olan, 'uyarlanabilir esneklik (Adaptive Resilience)', ekonomik coğrafyacılar tarafından daha kapsamlı bir yorum olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, bölgesel ekonomik dayanıklılık, şok ve krizlere olumlu bir şekilde uyum sağlama yeteneği veya bir bölgesel ekonominin yeniden yapılandırma kapasitesi olarak

değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, bölgesel ekonomik yapıların esnek bir şekilde düzenleyebilme ve kabul edilebilir bir büyüme yoluna adapte etme yeteneğini içermektedir. Bölgesel ekonomik dayanıklılık, bölgenin ekonomik büyüme hedeflerini sürdürülebilir bir şekilde gerçekleştirebilmesini ve ekonominin yapılarını zaman içinde uygun bir şekilde düzenleyerek ve dönüştürerek hedeflerini sağlamasını ifade eder (Martin & Sunley, 2007). Burada, dayanıklılık, önceden var olan bir denge durumunun iyileştirilmesi yerine sürmekte olan bir süreç olarak kabul edilmektedir (Simmie & Martin, 2010).

Adaptif esneklik kavramı, karmaşık adaptif sistemler (Complex Adaptive System) teorisinden türetilmiştir. Karmaşık adaptif sistemler, bir dışsal değişikliklere veya şoklara karşı yanıt olarak kendiliğinden yeniden düzenlemelerine imkan veren uyarlamalı bir kapasite ile tanımlanan sistemdir. Bu, sistemin değişen koşullara hızlı bir şekilde adapte olabilme ve uyum sağlama imkanı tanımaktadır (Martin & Sunley, 2007). Bu bakış açısına göre, bölgesel ekonomik dayanıklılık, beklenmeyen olumsuz olaylara karşı direnç gösterme yeteneğinden ziyade, bölgesel ekonomik yapısını ne ölçüde uyum sağladığını ve sonradan şoktan önceki ekonomik yolunun özelliklerini ne kadar sürdürdüğünü kapsayan geniş ve çok boyutlu bir kavramdır (Bristow & Healy, 2014).

Uyarlanabilir dayanıklılığı farklı kılan nedenlerden biri, mevcut yapıdan vazgeçmemek için mücadele etmek yerine, yeni ortama uyumlu olan yapılarla devam etmesidir. Bazen ekonomik krizler, sistemde var olan ve üretken olmayan faaliyetleri temizleyerek, ekonominin kötüye gitmiş veya etkilenmiş sektörlerden kurtarma ve yeniden yapılanma fırsatları sunar. Bu süreç, yeni sektörlerin gelişmesine, kaynakların daha iyi kullanılmasına ve yeni bir büyüme yolunun izlenmesine olanak sağlayarak, ekonominin daha güçlü ve sürdürülebilir bir şekilde yeniden şekillendirilmesini sağlar (Martin, 2012).

Tablo 1. Dayanıklılık: Perspektif ve Yorumları

Perspektif	Anlam	Ölçüm
Ekosistemin dayanıklılığı (Mühendislik Dayanıklılık)	Dengeye dönüş hareketi (tek denge yaklaşımı)	Hız veya kuvvet miktarı Dengelenmiş
Ekoloji (ekolojik dayanıklılık)	Yeni denge noktasına veya stabilite alanına hareket. (Adaptasyon perspektifiyle çoklu dengeler)	Yapısal özellikler değişene kadar sürdürülen kuvvet miktarı
Dinamik bir süreç olarak dayanıklılık	Sürekli değişen ortamlara uyum	Uyum sağlama ve yeni gelişim yolları yaratma kapasitesi

Kaynak: (Kitsos & Bishop, 2018)

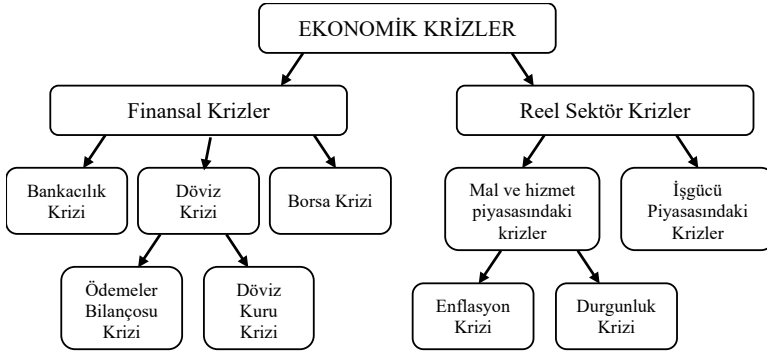
3. EKONOMİK KRİZLER

Krizler, ekonomiyi dengeli bir durumdan dengesiz bir duruma taşıyan, olumsuz etkilerle dolu zor bir dönemi ifade etmektedir. Dünya ekonomisinde meydana gelen krizler ve bununla birlikte yaşanan istikrarsızlık yıllardır ülke ekonomilerini etkilemektedir. Ekonomik krizler birçok nedene bağlı olmakla birlikte genellikle iç ve dış kaynaklı ekonomik, sosyal ve siyasal faktörlerden kaynaklanmaktadır. Üretimde daralma, arz ve talep arasındaki dengesizlik, doğru olmayan politika, yetersiz finansal altyapı, küresel makroekonomik sorunlar, doğal afetler, hükümet içindeki siyasal krizler ve istikrarsızlık gibi birçok neden sıralanabilir (Yeşilçiçek & Karabacak, 2020).

Krizler, genel anlamda reel sektör krizleri ve finansal krizler olmak üzere iki geniş sınıflandırma çerçevesinde değerlendirilebilir. Reel sektör krizleri belirli bir ekonominin hizmet, mal ve işgücü piyasasını direkt etkilerken; finansal krizler ise bir ekonominin bankacılık sektörünü, döviz kurlarını, borsasını, ödeme bilançosunu etkiler (Kibritçioğlu, 2012). Reel sektör krizleri genellikle finansal krizlerin sonucu olarak ortaya

çıkılmaktadır. Krizlerin reel sektöre etkileri, satın alma gücünün düşmesi, mal ve hizmet sektöründeki talebin azalması, işsizlik oranının artması ve gelir dağılımındaki dengesizlikle piyasada kendini gösterirken; finansal sektöründe ortaya çıkan krizler ise, bozulan banka bilançoları, aniden ortaya çıkan paralar gibi bankacılık ve finansal sektördeki sorunlarla kendini göstermektedir (Tutar, Yıldırım, & Balkaya, 2022).

Şekil 2. Ekonomik Krizlerin Sınıflandırılması

Kaynak: (Kibritçiöğlu, 2012)

Dünyanın yakınlığı bu dönemde, herhangi bir ülkede meydana gelen ekonomik, sosyal ve siyasal olayların etkilerinin diğer bir ülkeye sıçraması ve ekonomileri krize sürüklenme riski an meselesi olmuştur. Bundan dolayı dayanıklı bir ekonomi inşa etmek, riskleri azaltmak ve krizlerin etkilerini en aza indirmek bir ülkenin önceliklerinden olmaktadır (Darıcan, 2015). Dünya ekonomik krizi ilk olarak 1929 yılında meydana gelmiş ve sonradan birçok önemli ekonomik kriz yaşanmıştır. Bunlardan yakın zamanlarda ortaya çıkan krizler: Meksika (1994), Asya (1997), Rusya (1998) ve takiben Arjantin (1999), sonradan da ortaya çıkan 2008 dünya finansal krizi örnek olarak sayılabilir. Zayıf ekonomik ve siyasi yapıları nedeniyle, dünya ekonomik krizlerden en çok gelişmekte olan ekonomiler etkilenmiştir (Yıldırım, 2010; Alpago, 2018).

Gelişmekte olan ülkelerle birlikte dünya krizlerinden etkilenen Türkiye, ekonomik büyüme ve finansal istikrarı sağlamak için çeşitli çabalara rağmen, izlenen politikalar ve zayıf kurumsal yapı nedeniyle tekrarlanan krizlere maruz kalmıştır. Yanlış makroekonomi yönetimi, iç siyaset istikrarsızlığı ve ani sermaye çıkışları Türkiye'nin ekonomik kırılganlığının ana sebepleri olmuştur.

4. YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye'deki 81 ilin 2003'ten 2020'ye kadar yaşadığı kriz ve ekonomik daralmalara karşı dayanıklılığı analiz edilmiştir. Araştırma döneminin dayanıklılık seviyesini ölçmek için istihdam verileri kullanılmıştır. Kriz döneminde Türkiye ortalamasına göre istihdamda daha büyük oranda düşüş yaşanan bölgeler, şoklara karşı nispeten düşük bir dirence sahip (dayanıklı olmayan) olduğu kabul edilir. Buna karşılık, bölgesel istihdamdaki düşüş oranı ulusal düşüş seviyesinden daha az olan bölgeler nispeten dirençli olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, bir ekonomik şok sonrasında istihdam gelişiminin ulusal düzeydeki istihdam gelişiminden daha büyük olduğu bölgeler, göreceli olarak daha iyi bir dayanıklılığa sahip oldukları (daha iyi bir toparlama sergiledikleri) kabul edilir; ve istihdam genişlemesinin ulusal düzeyden daha az olduğu bölgeler ise daha az dayanıklı veya dayanıklı olmayan olarak değerlendirilmektedir (Martin & Sunley, 2015; Giannakis & Bruggeman, 2017; Fingleton, Garretsen, & Martin, 2012).

Nispeten istikrarlı büyümenin olduğu 2003-2006 arasındaki kriz öncesi dönem temel alarak alınmıştır. Türkiye, tekrarlanan ekonomik ve siyasal krizlerden sonra, 2002 yılından 2006'ya kadar ciddi bir ekonomik iyileşme ve büyüme sergilemiştir. Bu dönem ulusal düzeyde iş gücü piyasasının ivme kazandığı ve istikrarın yaşandığı bir dönem olarak görülmektedir.

Bu temel dönem, durgunluğun meydana gelmediği bir durumda bölgesel istihdam artışının nasıl gerçekleşeceğini göstermek için imkan sağlamaktadır (Martin, 2012; Han & J. Goetz, 2013; Kitsos & Bishop, 2018). Bunun doğrultuda, 2006-2020'ye kadar 'beklenen büyüme' ve 'gerçekleşen büyüme' oranları hesaplanmıştır.

Kriz ve toparlama dönemleri ayrı bir şekilde incelemek için daralma ve toparlama indeksleri kullanarak her bir bölge ve Türkiye geneli için daralma ve toparlanma puanları belirlenmiştir. Bu puanlar üzerinden Türkiye ortalamasına göre, Dirençli olan, hem kriz hem de toparlanma dönemlerinde dayanıklı olan, hem kriz hem de toparlanma dönemlerinde dayanıklı olmayan, kriz döneminde dayanıklı ama toparlanma döneminde dayanıklı olmayan ve kriz döneminde dayanıklı olmayan ama toparlanma döneminde dayanıklı olan; olarak beş grupta sınıflandırılmıştır (Eraydın, 2013).

5. BULGULAR

Büyüme oranı hesaplama:

Büyüme Oranı

$$= \frac{\text{Son istihdam} - \text{Başlangıç istihdam}}{\text{Başlangıç istihdam}} \times 100$$

Temel olarak alınan yıllarda Türkiye'deki beklenen artış, gerçekleşen artışlarla aynı büyüme oranına tabi tutulmuştur (Tablo 2).

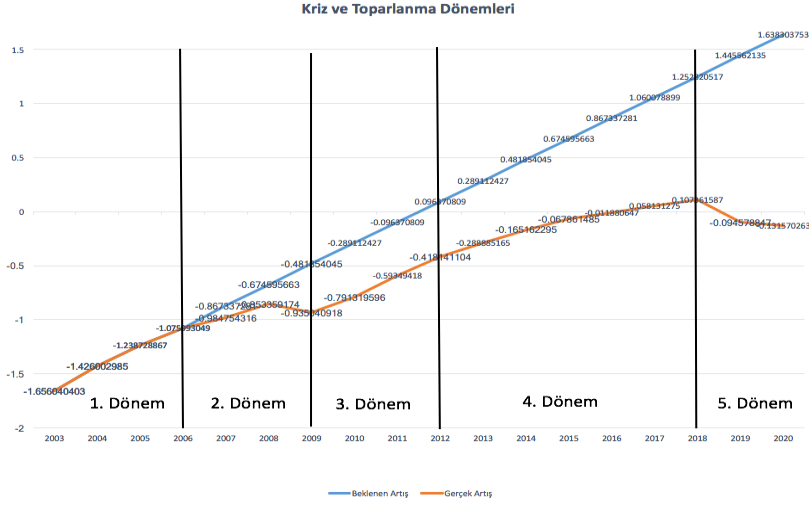
Tablo 2. 2003 – 2020 Beklenen ve Gerçekleşen artış (Türkiye Genel) - Standardize edilmiş

YIL	BEKLENEN ARTIŞ	GERÇEK ARTIŞ
2003	-1.65	-1.65
2004	-1.42	-1.42
2005	-1.23	-1.23
2006	-1.07	-1.07
2007	-0.86	-0.98
2008	-0.67	-0.85
2009	-0.48	-0.93
2010	-0.28	-0.79
2011	-0.09	-0.59
2012	0.09	-0.41
2013	0.28	-0.28
2014	0.48	-0.16
2015	0.67	-0.06
2016	0.86	-0.01
2017	1.06	0.05
2018	1.25	0.10
2019	1.44	-0.09
2020	1.63	-0.13

Kaynak: Yazarın kendi çalışması

Gerçek ve Beklenen istihdam artışı hesapladıktan sonra, ABD Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu (NBER) tarafından açıklanan ekonomik durgunluk göstergeleri dikkate alarak ve Türkiye’deki ekonomik raporları detaylı bir şekilde inceleyerek araştırmanın kapsadığı zaman dilimi içinde meydana gelen daralma ve toparlama dönemler belirlenmiştir. Sonuç olarak, bir temel dönem, bir tam ekonomik döngü (Daralma ve Toparlama) ve iki ayrı daralma dönemleri olarak beş farklı dönemler belirlenmiştir (Leamer, 2008)(Şekil: 3).

Şekil 3: Türkiye’de 2003-2020 Arasında Beklenen ve Gerçekleşen İstihdam Artışları

Kaynak: Yazarın kendi çalışması

5.1. I. Dönem (2003-2006)

2002’den sonraki yıllar, göreceli olarak ekonomik istikrarın yaşandığı, istihdam artışında tutarlılığın gözlemlendiği, ekonominin nispeten stabil olduğu ve Avrupa birliğine yakınsama gösterdiği bir dönem olmuştur. Araştırmanın ilk dönemi olarak belirlenen, 2003’ten – 2006’ya kadar olan, bu istikrarlı dönemin büyüme oranı standart büyüme oranı olarak alınmıştır. Bu çalışmanın 2003’ten 2020’ye kadar Türkiye’de hiçbir daralma ve kriz olmadığı halde olması beklenen istihdam artışını yansıtmak için, bu istikrarlı dönemin büyüme oranı, temel olarak kullanılmıştır (Şekil 1).

5.2. II. Dönem (2006-2009)

İkinci dönem, Türkiye tekrarlanan krizlerden kurtulup, I. dönemde üstün performans gösterdikten sonra 2006’dan itibaren ekonomik büyümede nispeten düşüş başladığı ve 2008’de dünya ekonomik krizin olması ile birlikte krizin Türkiye yüzünü gösterdiği bir dönemdir. Bu dönemde meydana gelen kriz, dış

kaynaklı olarak, ABD ipotek marketlerde başlayıp bütün dünyayı etkisinin altında alan bir kriz olmuştur (Temiz & Gokmen, 2009).

5.3. III. Dönem (2009-2012)

Çalışmanın üçüncü dönemi, 2008'deki krizden sonra Türkiye ekonominin iyileşmeyi başladığı ve eski büyüme yoluna doğru toparlama eğilimi gösterdiği bir dönemdir. 2008 küresel finansal krizi ardından, diğer ülkeler kıyasla, Türkiye ekonomisi krizden hızlı bir şekilde toparlanmıştır (Bristow & Healy, 2018).

5.4. IV. Dönem (2012-2017)

Türkiye ekonomisi 2009-2012 toparlama döneminde büyüme yolunu izledikten sonar, yaşanan krizden tamamen toparlayıp eski büyüme yolunu yakalamadan önce 2012'de ekonomik yavaşlama yeniden başlamıştır. Suriye iç savaşı ve göç krizi başta olmak üzere komşu ülkelerdeki siyasi ve ekonomik sorunları ve Euro bölgesindeki krizin etkisi, 2012 de Türkiye ekonominin yavaşlamasına neden olmuştur (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2012; Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2013; Güngen, 2015).

5.5. V. Dönem (2018-2020)

Araştırmanın dördüncü döneminde yaşanan dalgalı büyümeden sonra, Türkiye ekonomisi, 2018 yılında sert ve ani bir düşüşle karşılaşmıştır. 2020'lara kadar devam eden bu düşüşün arkasında art ardından gelen farklı düzeyde sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar bulunmaktadır. Suriye mültecilerin ekonomik yükü, 2017 Referandum etkisi, 2018- 2019 genel ve yerel Seçimler, Yunanistan ve diğer Avrupa ülkeler ile yaşanan politik sorunları, ABD – Türkiye arasında yaşanan gergin ilişkiler Covid-19 salgını gibi iç ve dış sorunlar ekonominin ciddi bir şekilde etkilenmesine yol açan kronik sorunlar olmuştur (Şanlı, 2021; Tutar, Yıldırım, & Balkaya, 2022). 2018 genel seçimden sonra Türk lirasının %50 değer kaybıyla başlayan ani kur krizi,

sert düşüşünü dönem boyunca devam etmiştir (Tutar, Yıldırım, & Balkaya, 2022).

Dayanıklılık İndeksi

Yukarıda belirtilen dönemlerde Türkiye’de illerin kriz ve toparlama dönemlerinde nasıl bir performans gösterdiklerini belirlemek üzere her il için daralma ve toparlama indeksi hesaplanmıştır. İndeks hesaplanırken 2003-2006 yıllarındaki büyümeyi temele alarak aynı beklenti üzerinden değerlendirilmiştir.

Ekonomik kriz ve daralma dönemindeki ulusal yada bölgesel performansını göstermek için söz konusu dönemin istihdamdaki fiili yada gerçek artış oranının, beklenen istihdamdaki artış oranından sapma oranı olarak hesaplanmıştır.

Daralma İndeksi

$$Daralma = \frac{Beklenen_{d2} - Gerçek_{d2}}{Beklenen_{d2}} \times 100$$

İstihdamda beklenen artış Han ve Göetz (2013) ve diğer araştırmalarda kullanıldığı gibi temel yıllardaki gerçek artışı elde olarak büyüme eğilimi olarak yansıtılmıştır. Daralma indeksi sıfıra ortalanmış olup negatif değerler bir bölgenin ekonomik durgunluğa karşı dirençli olduğunu ve pozitif değerler ise bölgenin durgunluktan etkilendiğini göstermektedir.

Örneğin, 16 Direniş değeri olan bir bölge söz konusu daralma döneminde bölgede beklenen istihdam yükselişinden %16 azaldığını göstermektedir. Diğer yandan -16 direniş değeri olan bir bölge ise krizden etkilenmeyip beklenen istihdam büyümesi üstünde %16 büyüme gösterdiğini ifade etmektedir. Krizden etkilenen bölgeler ulusal ekonominin ortalamasına göre dayanıklı yada dayanıklı olmayan olarak sınıflandırılmıştır.

Toparlama İndeksi

$$\text{Toparlanma} : \frac{\text{Gerçek}_{d3} - \text{Beklenen}_{d3}}{\text{Beklenen}_{d3}} \times 100$$

Toparlanma indeksi, daralma indeksinde olduğu gibi sıfıra ortalıanmaktadır. Fakat, daralma indeksine ters olarak negatif değerler bir bölgenin ekonomik daralmadan sonra tamamen toparlanmadığını göstermektedir. ‘0’ değerinde bölgenin durgunluktan sonra tamamen toparladığını gösterirken, Pozitif değerler ise beklenen trend büyüme yolun üstünde iyileşme gösterdiğini ifade etmektedir.

Örneğin, 16 toparlama indeks değeri olan bir bölge söz konusu toparlama döneminde bölgede beklenen istihdam yükselişinden %16 artışla yüksek bir performans kaydettiğini göstermektedir. Diğer yandan -16 direniş değeri olan bir bölge ise krizden etkilenmeyip beklenen istihdam büyümesi üstünde %16 büyüme gösterdiğini ifade etmektedir. Krizden etkilenen bölgeler ulusal ekonominin ortalamasına göre dayanıklı yada dayanıklı olmayan olarak sınıflandırılmıştır.

Dayanıklılık Sınıflandırılması

2006-2009 ekonomik daralma ve 2009-2012 ekonomik toparlama dönemlerin dayanıklılık indeks sonuçları, Türkiye ortalamasına göre beş ayrı kategoride sınıflandırılmıştır. Tablo 3’te Türkiye’deki illerin, bir ekonomik döngü olan kriz ve toparlama dönemlerinde, gösterdikleri performans açısından 1., Dirençli, 2., Hem kriz hem de toparlama döneminde dayanıklı, 3., Hem kriz hem de toparlama döneminde dayanıklı olmayan, 4., Kriz döneminde dayanıklı ama toparlama döneminde dayanıklı olmayan, ve 5., Kriz döneminde dayanıklı olmayan fakat

toparlama döneminde dayanıklı olan iller olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 3. Birinci Ekonomik Döngü - Daralma Ve Toparlama İndekslerine Göre Dayanıklılık Sınıflandırılması

NO	İL	2006-2009 ve 2009-2012						2013-2017				2018-2020			
		II. Dönem Daralma İndeksi	III. Dönem Toparlama İndeksi	Dirençli Olan	Hem Kriz Hem	Hem Kriz Hem	Kriz Döneminde	İkinci Kriz Dönemi Daralma İndeksi	Dirençli	Dayanıklı	Olmayan	Üçüncü Kriz Dönemi Daralma İndeksi	Dirençli	Dayanıklı	Olmayan
	TÜRKİYE ORTALAMA	27.73	-23.26					31.55				47.14			
1	ADANA	26.28	-18.92	*				25.89		*		45.12		*	
2	ADIYAMAN	6.85	-4.65	*				22.75		*		33.55		*	
3	AFYON	22.32	-22.00	*				30.18		*		48.24			*
4	AĞRI	-18.41	64.19	*				-44.52	*			-28.39	*		
5	AKSARAY	19.03	-11.36	*				15.56		*		30.26		*	
6	AMASYA	17.42	-18.11	*				25.47		*		45.41		*	
7	ANKARA	23.40	-23.54				*	26.30		*		44.52		*	
8	ANTALYA	35.25	-30.65		*			44.51			*	58.84			*
9	ARDAHAN	13.34	20.88	*				-51.10	*			21.99		*	
10	ARTVIN	10.27	-2.11	*				22.96		*		35.23		*	
11	AYDIN	35.93	-33.18		*			32.97			*	53.79			*
12	BALIKESİR	28.42	-27.46		*			34.34			*	45.21		*	
13	BARTIN	25.30	-21.33	*				24.16		*		45.04		*	
14	BATMAN	-15.92	28.29	*				-27.15	*			-34.11	*		
15	BAYBURT	21.88	-10.00		*			4.90		*		32.72		*	
16	BİLECİK	30.40	-32.67		*			43.32			*	54.28			*
17	BİNGÖL	4.70	47.68	*				-66.63	*			-30.04	*		
18	BİTLİS	-18.10	47.05	*				-34.57	*			-28.67	*		
19	BOLU	61.16	-57.15		*			62.46			*	70.58			*
20	BURDUR	28.08	-24.19		*			37.34			*	56.58			*
21	BURSA	34.09	-29.15	*				35.64			*	51.15			*
22	ÇANAKKALE	27.42	-26.39				*	28.23		*		45.07		*	
23	ÇANKIRI	12.76	-2.21	*				17.31		*		38.55		*	

24	ÇORUM	29.41	-32.82			*				40.77			*	57.67		*
25	DENİZLİ	38.65	-37.40			*				44.21			*	58.42		*
26	DIYARBAKIR	14.21	-5.84		*					10.51		*		25.47		*
27	DÜZCE	1.73	-2.54		*					18.11		*		35.68		*
28	EDİRNE	26.47	-22.03		*					37.29			*	50.52		*
29	ELAZIĞ	18.15	-10.98		*					21.60		*		22.03		*
30	ERZINCAN	9.39	2.69		*					12.15		*		33.84		*
31	ERZURUM	4.27	-2.84		*					-1.90	*			30.62		*
32	ESKİŞEHİR	31.50	-24.25			*				35.56			*	53.10		*
33	GAZİANTEP	20.70	4.51		*					5.52		*		16.79		*
34	GİRESUN	15.56	-15.81		*					26.61		*		42.56		*
35	GÜMÜŞHANE	16.69	11.47		*					11.78		*		35.71		*
36	HAKKARİ	-12.96	25.34	*						-67.65	*			-51.88		*
37	HATAY	37.76	-33.60			*				40.35			*	52.39		*
38	İGDIR	0.94	40.22		*					-24.47	*			-3.13		*
39	İSPARTA	11.27	-13.50		*					16.08		*		40.16		*
40	İSTANBUL	28.65	-25.20			*				35.21			*	50.79		*
41	İZMİR	33.83	-28.79			*				39.06			*	54.00		*
42	KAHRAMANMARAŞ	12.12	-5.51		*					15.70		*		32.53		*
43	KARABÜK	31.87	-18.79			*		*		25.65		*		48.59		*
44	KARAMAN	14.67	-5.83		*					16.90		*		40.82		*
45	KARS	-4.23	44.05	*						-48.21	*			-5.78		*
46	KASTAMONU	18.05	-12.08		*					17.91		*		34.68		*
47	KAYSERİ	32.43	-26.18			*				56.31			*	50.43		*
48	KİLİS	-14.04	56.49	*						-55.28	*			-34.83		*
49	KIRIKKALE	25.42	-26.12			*		*		22.25		*		46.67		*
50	KIRKLARELİ	26.99	-26.08			*		*		28.02		*		43.51		*
51	KİRŞEHİR	30.22	-24.35			*		*		37.52		*	*	56.21		*
52	KOCAELİ	34.27	-31.48			*		*		39.00		*	*	50.44		*
53	KONYA	23.61	-15.92		*			*		22.22		*	*	39.49		*
54	KÜTAHYA	22.78	-19.31		*			*		39.41		*	*	54.10		*
55	MALATYA	21.06	-15.31		*			*		27.79		*	*	38.52		*

56	MANİSA	36.34	-31.53		*				36.64	*				51.95	*		*
57	MARDİN	-2.44	34.54	*					-44.93		*			-33.57		*	
58	MERSİN	19.34	-10.35	*					14.52		*			33.86		*	
59	MUĞLA	35.39	-33.47		*				42.85		*			54.91		*	
60	MUŞ	-10.57	37.62	*					-34.96		*			-27.51		*	
61	NEVŞEHİR	10.69	-7.92		*				23.91		*			35.17		*	
62	NİĞDE	22.07	-14.81		*				20.33		*			41.99		*	
63	ORDU	22.16	-22.36		*				31.66		*			47.29		*	
64	OSMANİYE	-8.15	13.52	*					15.26		*			36.61		*	
65	RİZE	16.65	-27.13				*		36.66		*			47.70		*	
66	SAKARYA	25.68	-21.14		*				21.03		*			39.78		*	
67	SAMSUN	29.47	-25.23		*				32.61		*			48.91		*	
68	ŞANLIURFA	9.02	24.44		*				-7.77		*			4.13		*	
69	SİRT	6.47	0.74		*				-0.91		*			6.35		*	
70	SINOP	10.33	-13.90		*				29.12		*			44.61		*	
71	ŞIRNAK	-16.63	35.34	*					-82.50		*			-46.24		*	
72	SİVAS	27.71	-26.52				*		32.00		*			52.59		*	
73	TEKİRDAĞ	32.00	-23.45		*				27.63		*			41.98		*	
74	TOKAT	24.06	-25.21		*				30.73		*			46.14		*	
75	TRABZON	19.90	-21.93	*					34.78		*			53.34		*	
76	TUNCELİ	-17.25	45.21	*					-5.11		*			15.10		*	
77	UŞAK	34.31	-35.16		*				40.56		*			53.74		*	
78	VAN	-6.74	82.69	*					-27.85		*			-15.72		*	
79	YALOVA	3.07	-0.37		*				-12.24		*			-6.64		*	
80	YOZGAT	29.72	-28.53		*				41.20		*			55.14		*	
81	ZONGULDAK	25.12	-39.73				*		51.27		*			62.05		*	
TOTAL				12	38	22	8	1	Toplam	18	35	28	Toplam	13	39	29	

Kaynak: Yazarın kendi çalışması

Tablo 3’te sunulduğu gibi, 2006 -2009 daralma ve 2009-2012 toparlama dönemi indeks sonuçlara göre, 81 ilden 12 iller dirençli, 38 iller hem kriz hem de toparlama döneminde dayanıklı, 22 iller hem kriz hem de toparlama döneminde dayanıklı olmayan, 8 iller Kriz döneminde dayanıklı ama toparlama döneminde dayanıklı olmayan ve son olarak 1 il kriz döneminde dayanıklı olmayan fakat toparlama döneminde dayanıklı olarak sınıflandırılmıştır.

2013-2017 daralma döneminde yapılan dayanıklılık hesaplamasına göre 13 iller ekonomik daralmadan etkilenmeyip, beklenen büyüme üstünde bir performans göstererek krize karşı dirençli oldukları görülmektedir. Aynı dönemde 39 iller Türkiye ortalamasının üstünde olan katsayı ile dayanıklı oldukları ve 29 iller ise ortalamasının altında bir performans ile dayanıklı olmadıkları gözlemlenmiştir. 2018—2020 döneminde ise 13 bölgeler dirençli, 39 bölgeler dayanıklı ve 29 bölgeler dayanıklı olmayan olarak sınıflandırılmıştır.

Sonuçlar, daralma ve toparlanma dönemlerinde Türkiye’deki illerin farklı performans sergilediklerini ve göreceli olarak küçük illerin, büyük illere kıyasla daha dirençli ve dayanıklı olduğunu göstermektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bulguları, Türkiye'nin farklı bölgelerinin aynı ekonomik krize farklı tepkiler verdiğini ve bu durumun bölgesel ekonomik dayanıklılık düzeylerinde nasıl değişikliklere yol açtığını göstermektedir. Özellikle dikkat çeken nokta, küçük illerin genellikle daha yüksek bir dayanıklılık sergilediği yönündedir. Bu bulgular, bölgesel ekonomik politikaların ve kalkınma stratejilerinin nasıl şekillendirilmesi gerektiği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Çalışma, ileriye dönük araştırmalar ve politika geliştirme süreçleri için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Örneğin, bu çalışmanın sonuçları kullanarak, bölgesel ekonomik dayanıklılığın sosyal ve ekonomik faktörlerle nasıl etkileşime girdiğini anlamak için detaylı araştırmalar yapılabilir. Ayrıca, bölgesel dayanıklılık farklılıklarının nedenlerini ve sonuçlarını anlamak, hangi faktörlerin bu dayanıklılığı nasıl etkilediğini incelemek, bu faktörlerin bölgesel dayanıklılık üzerindeki spesifik etkilerini ve bu etkilerin bölgesel düzeyde nasıl değişkenlik gösterdiğini anlamak açısından çok önemlidir. Bu tür değişkenliklerin nasıl yorumlanabileceği ve dayanıklılığı artırmak için nasıl kullanılabileceği de gelecekteki araştırmaların odak noktası olabilir.

KAYNAKÇA

- Allenby, B., & Fink, J. (2005). Toward Inherently Secure and Resilient Societies. *Science Journal*, 309(5737).
- Boschma, R. (2015). Towrds an Evolutionary Perspective on Regional Resilience. *Regional Studies*, 49(5), 733–751.
- Bristow, G., & Healy, A. (2014). Regional Resilience: An Agency Perspective. *Regional Studies*, 48(5), 923-935.
- Bristow, G., & Healy, A. (2018). Innovation and regional economic resilience: an exploratory analysis. *The Annals of Regional Science*, 60, 265–284.
- Christopherson, S., Michie, J., & Tyler, P. (2010). Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3-10.
- Community & Regional Resilience İnstitute. (2013). *DEFINITIONS OF COMMUNITY RESILIENCE: AN ANALYSIS* . Meridian İnstitute.
- Darıcan, M. F. (2015). Ekonomik Krizler ve Türkiye. *İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ (İAÜD)*, 5(17), s. 39-46.
- De Siano, R., Sciabolazza, V. L., & Sapio, A. (2020). Economic Resilience and Regional Disparities: The Value Added of Spatial Analysis. In *Regional Resilience to Climate and Environmental Shocks*. Cham: Springer.
- Eraydın, A. (2013, August). Bölgesel ekonomik uyum kapasitesi: Türkiye'deki bölgelerin ekonomik krizler ve sonrasında başarımlarını belirleyen etkenler. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 179-208.
- Fingleton, B., Garretsen, H., & Martin, R. (2012). Recessionary Shocks and Regional Employment: Evidence On The

- Resilience Of U.K. Regions. *Journal of Regional Science*, 52(1), 109–133.
- Foster, K. A. (2007). *A Case Study Approach to Understanding Regional Resilience*. Institute of Regional and Urban Development. Texas: University of California.
- Fröhlich, K., & Hassink, R. (2018). Regional resilience: a stretched concept? *European Planning Studies*.
- Giannakis, E., & Bruggeman, A. (2017). Determinants of regional resilience to economic crisis: a European perspective. *European Planning Studies*.
- Gunderson, L., & Holling, C. (2002). *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*. Washington DC: Island Press.
- Güngen, A. R. (2015). 2015 Sonuna Doğru Dünya Ekonomisine Dair Notlar. *Mülkiye Dergisi*, 39(3), 343-347.
- Han, Y., & J. Goetz, S. (2013). Predicting the Economic Resilience of US Counties from Industry Input-Output Accounts. *Southern Regional Science Association Annual Meeting* (s. 1-16). Washington DC: Southern Regional Science Association.
- Hill, E., St. Clair, T., Wial, H., Wolman, H., Atkins, P., Blumenthal, P., . . . Friedhoff, A. (2011). *Economic Shocks and Regional Economic Resilience*. Institute of governmental studies, Macarthur Foundation Research Network on Bulding Resilient Regions. Berkeley: University of California.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual review of Econolgy and Systematics*, 4(1), 1-23.

- Holling, C. S. (2001). Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems. *Ecosystem*, 4, 390–405.
- Kibritçioğlu, A. (2012). Küresel Ekonomi ve Türkiye Açısından G20'nin Bugünü ve Geleceği. *Research Turkey*, IV(1), 26-34.
- Kitsos, A., & Bishop, P. (2018). Economic resilience in Great Britain: the crisis impact and its determining factors for local authority districts. *The Annals of Regional Science*, 60, 329-347.
- Kitsos, T. (2020). Economic resilience in Great Britain: an empirical analysis at the local authority district level. G. Bristow, & A. Healy içinde, *Handbook on Regional Economic Resilience* (s. 190-207). Cheltenham: Edward Elgar.
- Leamer, E. E. (2008). *What's Recession, Anyway?* National Bureau of Economic Research. Cambridge: NBER.
- Martin, R. (2010). Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution. *Economic Geography*, 36(1), 1-27.
- Martin, R. (2012). Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 1-32.
- Martin, R. (2018). Shocking aspects of regional development: Towards an economic geography of resilience. In G. L. Clark, M. Feldman, M. S. Gertler, & D. Wöjcik, *The new Oxford Handbook of Economic Geography* (pp. 839–864). Oxford: Oxford University Press.
- Martin, R., & Gardiner, B. (2019). The resilience of cities to economic shocks: A tale of four recessions (and the

- challenge of Brexit). *Papers in Regional Science*, 98(4), 1801-1832.
- Martin, R., & Sunley, P. (2007). Complexity thinking and evolutionary economic geography. *Economic Geography*, 7(5), 573–601.
- Martin, R., & Sunley, P. (2015). On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15, 1-42.
- Martin-Breen, P., & Anderies, J. (2011). *Resilience: A Literature Review*. Institute of Development Studies, Bellagio Initiative. Brighton: IDS, The Resource Alliance, The Rockefeller Foundation.
- Ostarkova, J., & Stanickova, M. (2021). How well do we know the issue of resilience? Literary research of current levels of knowledge. *EASTERN JOURNAL OF EUROPEAN STUDIES*.
- Pendall, R., A. Foster, K., & Cowell, M. (2010). Resilience and regions: building understanding of the metaphor. *Journal of Regions, Economy and Society*, 71-84.
- Reggiani, A., Graaff, T. D., & Nijkamp, P. (2002). Resilience: An Evolutionary Approach to Spatial Economic Systems. *Networks and Spatial Economics*, 2, 211-229.
- Simmie, J., & Martin, R. (2010). The Economic Resilience of Regions: Towards an Evolutionary Approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 27-43.
- Sutton, J., & Arku, G. (2022). Regional economic resilience: towards a system approach. *Regional Studies, Regional Science*, 9(1), 497-512.
- Swanstrom, T., Chapple, K., & Immergluck, D. (2009). *Regional Resilience in the Face of Foreclosures: Evidence from Six*

- Metropolitan Areas*. Institute of Urban and Regional Development. Berkeley: University of California.
- Şanlı, O. (2021). Türkiye'de 1994, 2001 ve 2018 - 2021 Kur Krizlerinin Yeni Nesil Kriz Teorileri Çerçevesinde İncelenmesi. *Faculty of Economics Journal, Aydın*.
- Toth, B. I. (2015). Regional economic resilience: concepts, empirics and a critical review. *MISCELLANEA GEOGRAPHICA – REGIONAL STUDIES ON DEVELOPMENT*, 19(3), 70-75.
- Tutar, F. K., Yıldırım, G., & Balkaya, D. (2022). Economic Politics of Global And National Crisis: Reflection on Turkey. *Social Sciences Studies Journal*, 8(95), 737-750.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2012). *Finansal İstikrar Raporu*. Ankara.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2013). *Ekonomik Rapor 2012*. Ankara: Özyurt Matbaacılık.
- Wanga, Z., & Weib, W. (2021). Regional economic resilience in China: measurement and determinants. *Regional Studies*, 55(7), 1228-1239.
- Walker, B., Gunderson, L., Kinzig, A., Folke, C., Carpenter, S., & Schultz, L. (2006). A Handful of Heuristics and Some Propositions for Understanding Resilience in Social-Ecological Systems. *Ecology and Society*, 11(1).
- Yıldırım, S. (2010). 2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), s. 47-55.
- Yeşilçiçek, T., & Karabacak, M. (2020). Türkiye Ekonomisinde Krizler, Ekonomik Kırılganlık ve Yapısal Reformlar. *Economics Literature*, 2(2), 122-145.

Zolli, A., & Healy, A. (2012). *Resilience: Why Things Bounce Back*. New York: Simon and Schuster.

BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA ÇALIŞMALARI

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com